

Жакаева Г., Эркинбеков К.Э.

«САЛТ» ТУРМУШТУН МААНИЛҮҮ КООМДУК ФУНКЦИЯЛАРЫН
ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУЧУ КАРАЖАТ КАТАРЫ

Жакаева Г., Эркинбеков К.Э.

«ТРАДИЦИЯ» КАК СРЕДСТВО ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ЖИЗНЕННО
ВАЖНЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ФУНКЦИЙ

G. Jakaeva, K. Erkinbekov

«TRADITION» AS A MEANS OF IMPLEMENTING
VITAL SOCIAL FUNCTIONS

УДК: 101.1: 141.3:330.101

Аталган макалада салт турмуштук маанилүү коомдук функцияларды жүзөгө ашыруунун каражаты катары каралат, андан тышкары анда айтылгандай, Жашоо шартынын өзгөрүшү, жаңы көз караштар менен түшүнүктөрдүн таралышы менен эски үрп-адаттар төмөндөп, сакталбай, өзгөртүлүп же жаңылары менен алмашат. Адат, тигил же бул даражада маданияттын бардык баскычтарында адамдарды жетектейт. Маданияттын төмөнкү баскычтарында салт жашоону жөнгө салуучу, жамааттын кызыкчылыгы үчүн жеке адамдардын өзүм билемдигин басаңдатуучу болуп саналат. Көпчүлүк учурларда салт коомчулуктун жыргалчылыгы же жакшы деп эсептелген нерсе үчүн пайда болгондугу ачык көрүнүп турат. Мисалы, салттуу коомдордо, Россиянын түндүк элдеринде же Орто Азиянын айыл жерлеринде, ар бир адам өзүн ошол эле жерде таба тургандыктан, ар бир өтүп бара жаткан адамга меймандостук көрсөтүү зарыл деп эсептелет.

Негизги сөздөр: салт, коомдук турмуш, искусство, болмуш, миф, фольклор, инсан, маданият, ырым-жырым.

В данной статье традиция рассматривается как средство реализации жизненно важных социальных функций, при этом говорится, что с изменением условий жизни, распространением новых взглядов и концепций, упадок старых обычаев не сохраняются, изменены или заменены новыми. Привычка в той или иной степени руководит людьми на всех уровнях культуры. На низших уровнях культуры традиция является регулятором жизни, ограничением произвола личности во благо общества. В большинстве случаев ясно, что обычай возник на благо общества или ради того, что считалось хорошим. Например, в традиционных обществах, таких как северные народы России или сельские районы Средней Азии, считается необходимым проявлять гостеприимство к каждому прохожему, поскольку все оказываются в одном и том же месте.

Ключевые слова: традиция, общественная жизнь, искусство, бытие, миф, фольклор, личность, культура, ритуал.

In this article tradition is considered as a means of realizing vital social functions, and it is said that with changing living conditions, the spread of new views and concepts, the decline of old customs is not preserved, changed or replaced by new ones. Habit, to one degree or another, guides people at all levels of culture. At the lower levels of culture, tradition is a regulator of life, limiting the arbitrariness of the individual for the benefit of society. In most cases it is clear that the custom arose for the benefit of society or for the sake of what was considered good. For example, in traditional societies such as the northern peoples of Russia or the rural areas of Central Asia, it is considered necessary to show hospitality to every passerby, since everyone ends up in the same place.

Key words: tradition, social life, art, existence, myth, folklore, personality, culture, ritual

Салттар адамдардын коомдук турмушунун социалдык-тарыхый процесстеринин мазмунуна жана багытына диалектикалык таасирин тийгизет. Бир жагынан, салтка ээ болгон олуттуу туруктуулук, тарыхый инерция эскирген жүрүм-турум үлгүлөрүн, ой жүгүртүү жана сезүү ыкмаларын жасалма түрдө сактоого, коомдук зарыл өзгөрүүлөрдү токтотууга өбөлгө түзөт. Бирок, экинчи жагынан, салт ойдон чыгарылган, кокустан жаңылыктардын пайда болушуна жол бербейт. Салт коомдук түзүлүштү тартипке келтирүү жана турукташтыруу, аны башаламандык менен уюшкандыктан коргоонун каражаты катары иштейт. Белгилей кетчү нерсе, салттын терс же оң таасирин баалоо бул салтка тиешелүү предметтин чегинен тышкары белгилүү бир түрдө (коом, социалдык топ ж.б.) жүргүзүлүшү мүмкүн эмес.

Жогоруда айтылгандарга ылайык, салт турмуштук маанилүү коомдук функцияларды аткаруунун каражаты болуп саналат деген жыйынтыкка келүүгө болот. Негизгиси – элдин социалдык эс тутумунун функциясы. Салттар социалдык-маданий тажрыйбанын калыптанган элементтерин сактоонун, убакыт боюнча (муундан муунга) жана мейкиндиктеги (бир эле мезгилде болгон маданияттан экинчисине) коомдук мамилелердин үлгүлөрүн топтоонун, бекитүүнүн жана эфирге берүүнүн, алардын үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуунун эң маанилүү механизми болуп саналат. Социомаданий жөнгө салуунун механизми катары салттар адамдын ишмердүүлүгүн тартипке салууга, коомдук системадагы ички процесстерди координациялоого багытталган жөнгө салуучу башкаруу функциясын аткарат. Дестабилизация процесстерине антипод катары аракеттенип, салттар айланачөйрө менен коомдук организмдин тең салмактуулугун сактап турат. Салттардын ченемдик функциясы жеке адамдын жана топтун жүрүм-турумунун, ой жүгүртүүсүнүн жана сезиминин өзгөчө ыкмаларын белгилеген коомдун талаптарынын белгилүү бир системасын түзүүгө өбөлгө түзөт. Салт баалуулуктардын белгилүү бир жыйындысын, коом тарабынан бекирилген жүрүм-турум моделдерин калыптандырып, аларды карманууга багыттайт. Социалдык интеграциянын каражатынын функциясын аткарып, салт

адамды коомго таанытууга, адамдардын социалдык-психологиялык коомчулугунун калыптанышына өбөлгө түзөт. Коомдун түзүлүшүндө жана мыйзамдаштырууда салт чоң роль ойнойт. Салт инсандарды социалдаштыруу функциясын да аткарат. Салттын алкагында «...инсандын калыптанышы ишмердүүлүктүн үлгүлөрү менен таанышуу аркылуу ишке ашат. Салтка топтолгон тажрыйбаны «сиңирип», индивид аны ассимиляциялайт, аны өзүнүн ички, инсандык кылат, башкача айтканда, адам коомдук бүтүндүккө кирет». Элдин социалдык-маданий тажрыйбасынын байлыктарын кошуп, салт инсандын калыптанышына жана өнүгүшүнө активдүү катышат.

Салт аткарган функциялардын ичинен ыңгайлаштыруучу функцияны бөлүп көрсөтүү зарыл. Салт адамды социалдык реалдуулуктун өзгөрүп жаткан шарттарына ыңгайлаштыруу ыкмасы катары кызмат кылат. Англис социологу Б. Малиновскийдин пикири боюнча, «биологиялык көз караштан алганда салт – жамааттын чөйрөгө жамааттык ыңгайлашуу формасы. Салтты жок кылгыла, ошондо силер коомдук организмдин анын коргоочу катмарынан ажыратып, аны жай, сөзсүз жоголуу процессине алып келесинер» [1, 52-53-бб.].

Салттын коомдук турмушта аткарган кызматтарынын ар түрдүүлүгү салттардын көп түрдүүлүгүн, алардын ар кандай түрлөрүнүн бар экендигин күбөлөндүрөт. Ата мекендик изилдөөчүлөр салттарды классификациялоодо бир катар критерийлерди жана ыкмаларды иштеп чыгышкан. Биринчиден, салттар коомдук турмуштун айрым чөйрөлөрүндө жана формаларында көрүнүшүнүн жолдору, формалары боюнча айырмаланат. Бул негизге ылайык, илимий, диний, адеп-ахлактык, укуктук, саясий салттарды, искусство тармагындагы салттарды, философияны ж.б. бөлүп көрсөтүүгө болот. Мисалы, искусстводо классицизм же романтизм сыяктуу формациялар менен багыттар салттардын белгилүү бир жыйындысы бар экендигин билебиз. Экинчиден, каада-салттарды социалдык алып жүрүүчүнүн масштабы боюнча бөлүүгө болот: салттар конкреттүү тарыхый коомго же элге, коомдун белгилүү катмарына, социалдык топко, өзүнчө үй-бүлөгө мүнөздүү болушу мүмкүн. Үчүнчүдөн, болмуштун формасына жараша салт стереотип (мисалы, башка улуттун өкүлүнүн туруктуу образы), норма (этикет), символ (геральдика) катары көрүнүшү мүмкүн. Төртүнчүдөн, салттар өзүнүн табияты боюнча туюмдун, аң-сезимдин деңгээлинде болушу же рационалдуу болушу мүмкүн. Бешинчиден, салттын социалдык-маданий мураска реалдуу же элестүү таандыктыгына жараша салт реалдуу же ойдон чыгарылган болушу мүмкүн. Алтынчыдан, коомдук бирикменин мүчөлөрүнүн өз мурасына болгон аксиологиялык мамилеси боюнча салттар бул топтогу колдоону пайдалануучу же пайдаланбаган деп бөлүнөт.

Салттарды классификациялоо маданий тажрыйбаны берүү ыкмасына, башкача айтканда, байланыштын белгилүү бир формасына негизделиши мүмкүн. Бул критерийдин негизинде каада-салттын төмөнкүдөй түрлөрүн бөлүп кароого болот: каада-салт жана ырым-жырым аркылуу чагылдырылган актер; мифтин, фольклордун алкагында берилген оозеки; массалык информация каражаттарынын өнүгүшүнүн шартында түзүлгөн жазма жана синтетикалык. Каада-салттар да калыптануу баскычына, өнүгүү даражасына жараша пайда болгон (мисалы, орус парламентаризминин салттары), турган (православдык салт) жана өлүүчү (курмандык чалуу) болуп бөлүнөт.

Салттарды классификациялоо маданий тажрыйбаны берүү ыкмасына, башкача айтканда, байланыштын белгилүү бир формасына негизделиши мүмкүн. Бул критерийдин негизинде каада-салттын төмөнкүдөй түрлөрүн бөлүп кароого болот: каада-салт жана ырым-жырым аркылуу чагылдырылган актердук; мифтин, фольклордун алкагында берилген оозеки; массалык маалымат каражаттарынын өнүгүшүнүн шартында түзүлгөн жазма жана синтетикалык. Каада-салттар да калыптануу баскычына, өнүгүү даражасына жараша пайда болгон (мисалы, орус парламентаризминин салттары), калыптанган (православдык салт) жана жоголуп кеткен (курмандык чалуу) болуп бөлүнөт.

Ошол эле учурда айрым авторлордун «салт» жана «адат», «ырым-жырым» ж.б. түшүнүктөрүн орнотуу аракетин байкалат. Тагыраак айтканда, салттардын ар кандай модификацияларын талдоо процессинде «салт» деген негизги түшүнүк менен «адат», «ырым-жырым» сыяктуу негизги түшүнүктөрдүн өз ара байланышын аныктоо керек. Аларга карата салт социалдык-маданий тажрыйбаны өткөрүп берүүнүн ар кандай жолдорунун бүтүндөй бир классына таандык болгон жалпы, маанилүү нерсе топтолгон жалпы, интегралдык түшүнүк катары кызмат кылат. Салт күнүмдүк аң-сезимдин элементи катары чечмеленет, ал күнүмдүк турмуштук кырдаалдардын чегинде калыптанган жана акыркысынын өнүгүшүнө стандарттуу стереотиптик таасирин тийгизген стихиялуу түрдө калыптанган массалык жана жеке идеялардын жыйындысы. Э.А. Баллер белгилегендей, «салт» түшүнүгүнүн чөйрөсү «адат» түшүнүгүнө караганда кененирээк, анткени салт – адамдын коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндөгү жүрүм-турумунун тарыхый калыптанган формалары, ал эми адат негизинен күнүмдүк мамилелер чөйрөсүндө кызмат кылат [2, 54-б.]. Салттар, үрп-адаттар, ырым-жырымдар болмуштун жүрүм-турум формасы менен мүнөздөлөт, алар иш-аракеттердин жыйындысы менен туюнтулуп, эреже катары, белгилүү бир туруктуу идеялардын, баалуулуктардын, ой жүгүртүү ыкмаларынын формасында аң-сезимдин алкагында көрүнбөйт. Адаттар көнү-

мүш, стереотиптүү кайталануучу аракеттердин белгилүү программасын берип, жөнгө салуучу функцияны аткарат. Адаттар менен жөнгө салынган жүрүм-турум белгилүү бир жагдайд мүнөздөлөт, ал ченемди катуу сактоого аракет кылат. Адаттар жүрүм-турумдардын катуу стандарттарын талап кылат, белгилүү бир иш-аракеттерге уруксат берет же тыюу салат. Жүрүм-турум ченемдерин тандоодо инсанга чоң эркиндикти калтырган салттар ачык-айкын көрсөтмөлөрдү эмес, жүрүм-турумдун белгилүү бир түрүнө багытталган, бир катар альтернативаларга жол берген жалпы багытты камтыйт.

Ф.А. Брокгауз менен И.А. Ефрондун энциклопедиясындан «адат» түшүнүгүн талдоого абдан олуттуу көңүл бурулат. Ал жөнүндө «жашоонун бардык майда-чүйдөсү же өзгөчөлүгү (таза физиологиялык же патологиялыктан башка), кайталануучу, тынымсыз, мезгил-мезгили менен же белгилүү бир учурларда, аңсезимдүү же аңсезимсиз (адат, уламыш ж.б. боюнча) деп айтылат, ал адамдардын чоңураак же кичине тобу, ал тургай бир адам тарабынан сөзсүз түрдө, зарыл, пайдалуу же жагымдуу нерсе» катары каралат [3]. XIX-XX кылымдардын башында уруулар менен элдердин, ал эми айрым элдин арасында - анын тигил же бул бөлүкчөлөрүнүн, ээликтеринин, таптарынын, жыныстарынын, коомдорунун, кесиптеринин, адамдарынын, ж.б., ал эми жашоо, күнүмдүк турмуш категорияларына ылайык диний, аскердик, юридикалык, соода, өнөр жай, санитардык, мода ж.б. адаттар туурасында айтышкан. Салт мыйзамдан, ырым-жырымдан, модадан айырмаланып, алар аздыр-көптүр алыскы мезгилдерде калыптанып, муундан-муунга өтүп келе жаткан элдик турмуштун өзгөчөлүктөрүнө ишенишкен, алардын баштапкы мааниси менен манызынын аңсезими эчак эле жоголгондо «коомдун күчү менен таңууланган жашоо эрежелери, ой-пикири көп учурда бар болуп кала берет» [4].

Жашоо шартынын өзгөрүшү, жаңы көз караштар менен түшүнүктөрдүн таралышы менен эски үрп-адаттар төмөндөп, сакталбай, өзгөртүлүп же жаңылары менен алмашат. Адат, тигил же бул даражада маданияттын бардык баскычтарында адамдарды жетектейт. Маданияттын төмөнкү баскычтарында салт жашоону жөнгө салуучу, жамааттын кызыкчылыгы үчүн жеке адамдардын өзүм билемдигин басаңдатуучу болуп саналат. Көпчүлүк учурларда салт коомчулуктун жыргалчылыгы же жакшы деп эсептелген нерсе үчүн пайда болгондугу ачык көрүнүп турат. Мисалы, салттуу коомдордо, Россиянын түндүк элдеринде же Орто Азиянын айыл жерлеринде, ар бир адам өзүн ошол эле жерде таба тургандыктан, ар бир өтүп бара жаткан адамга меймандостук көрсөтүү мактоого татырлык, ал тургай зарыл деп эсептелет. Австралиядагы кээ бир уруулардын арасында салт жаш мергенчилерге кары-

ларга берилген атактуу оюнду жана ири жаныбарлардын мыкты бөлүктөрүн колдонууга тыюу салган. Албетте, бул учурда коомдун өзүн-өзү сактап калуусу жөнүндө сөз болуп жатат, анткени мергенчиликтин кыйынчылыгына жараксыз тажрыйбалуу карыялар элдик акылмандыктын сакчылары, ардактуу кеңешчилери катары урууга пайда алып келиши мүмкүн. Айланадагы уруулардагы түздөн-түз карама-каршы салттын мисалы катары уруунун көчүндө артынан ээрчий албаган карыларды өлтүрүү жана тамак-аш үчүн аң уулоо салты саналат. Өткөн кылымдын 80-жылдарынын аягында Францияда табылган археологиялык табылгалар бул салт бир кездерде Европа элдеринин ата-бабаларынын арасында да кеңири таралганын далилдейт.

Маданияттын төмөнкү, жарым-жартылай жогорку баскычтарында, мисалы, азыркы чечендер менен сицилиялыктарда өтө кеңири таралган кан касташуу салты адегенде акылга сыйарлык жана пайдалуу болгон, анткени өзгөчө соттор менен жазалоочулар жок этапта адамдарды зордук-зомбулуктан сактап турган. Көптөгөн үрп-адаттар – мисалы, жерге болгон жалпы менчиктик, өлгөндөн кийин мергенчилик продукциясын же мүлктү бөлүштүрүү, көчүп-конуулар (малчылар арасында), левират – жесир аял күйөөсүнүн бир тууган инисине турмушка чыгууга милдеттүү же укугу бар салт, экзо- же эндогамия, касталарды, таптарды, цехтерди уюштуруу ж.б. Башка салттардын пайдасы жетишерлик так эмес, кээ бирлери түздөн-түз зыяндуу, бирок алардын жактырылышы алардын ойдон чыгарылган пайдалары менен түшүндүрүлөт же жалпы дүйнө таанымына, диний үрп-адаттарга байланыштуу. Булар, мисалы, ар кандай өзүн-өзү жаралоо жана кыйноо, үйлөнүү үлпөтү жана сөөк коюу каада-салттары, ваканалия жана сатурналия мүнөзүндөгү майрамдар ж.б. Убакыттын өтүшү менен эл көп учурда аларды өжөрлүк менен карманып, аларда даанышман байыркылыктын келишимин жана улуттук өзгөчөлүктүн көрүнүшүн урматташкан. Көбүнчө алыскы өткөндөрдүн калдыктары болгон элдик үрп-адаттарды изилдөө маданияттын жана этнологиянын тарыхынын көз карашынан да, жарым-жартылай жана практикалык мааниде да, шарттарды жана муктаждыктарды түшүнүү үчүн чоң кызыгууну туудурат.

Баралына жеткен советтик коомдук илим Улуу Советтик Энциклопедиясында берилген каада-салттын «белгилүү бир коомдо же социалдык топтордо кайра жаралып, алардын мүчөлөрүнө тааныш болгон тукум кууган стереотиптүү жүрүм-туруму» катары жетишерлик так, кыска аныктаманы берет [5]. Бул аныктама бир топ убакыттын ичинде эскирбей тургандыгы мүнөздүү, анткени ал кыскача түрдө СССР Илимдер академиясынын академиктери Л.Ф. Ильичев жана П.Н. Федосеевдин редакциясы алдында 1983-жылы жарык

көрүп [6], 1995-жылы академик Г.В. Осиповдун редакциясы алдында Энциклопедиялык социологиялык сөздүктө жарык көргөн [7].

XX жана XXI кылымдардын аралыгында «адат» түшүнүгүнүн аныктамасында өтө олуттуу өзгөрүү болгон. Тактап айтканда, 2003-жылы жарык көргөн «Социалдык философия сөздүгүндө» үрп-адат, биринчи кезекте, «белгилүү бир этникалык жана социалдык адамдардын күнүмдүк турмушунун структураларынын негизинде жаткан иш-аракеттин стереотиптүү формасы» катары кыйла кеңири аныкталат.

Демек, сонунда белгилей кетүүчү нерсе, каада-салт социалдык маалыматтын кодунун алып жүрүүчүсү, адамдардын жамаатынын өз алдынча түзүлүшүнүн каражаты, коом мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилелердин негизги жөнгө салуучусу болуп, бир катар социалдык функцияларды аткарат. Иш-аракеттин стереотиптүү схемаларынын санына кирген, бирок коом мүчөлөрүнүн жүрүм-турумунун эң жалпы багытын гана белгилеген салттан айырмаланып, салт адам ишинин кырдаалдык мүнөзүн эске алат жана бир жерде кандайча аракеттенүү керектиги боюнча кеңири көрсөтмөлөрдү берет же башка жагдайлар – «ар дайым ушундай болгон» же «алар көбүнчө ушундай кылышат» деген принцип боюнча, башкача айтканда, күнүмдүк турмушта иш алып баруу зарыл. Бирок, ырым-жырымдан же үрп-адаттан айырмаланып, каада-салт субъекттин жүрүм-турумун алгоритмдештире

эле, анын өзгөрүлмөлүүлүгүнүн белгилүү бир деңгээлине жол берет. Каада-салт адамдардын тикелей жамааттык иш-аракетинин процессинде калыптанат, ал биринчиден, коомдун экологиялык шарттарга ыңгайлашуу процессин камсыз кылуучу, экинчиден, мүчөлөрдүн ортосундагы мамилелердин негизги жөнгө салуучу ролун аткарат.

Адабияттар:

1. Осипова О.А. Американская социология о традициях в странах Востока. - М., 1985. - С. 52-53.
2. Баллер Э.А. Социальный прогресс и культурное наследие. - М., 1987. - С. 54.
3. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедия в 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами. С.-Петербург, 1890-1907. - М.: Мультимедиаизд. ИДДК, 2005.
4. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедия в 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами. С.-Пб., 1890-1907. - М.: Мультимедиа-здание ИДДК, 2005.
5. Большая Советская энциклопедия. М., 1970-1977. - М.: Мультимедиа-здание «Большая Российская энциклопедия», 2003.
6. Философский Энциклопедический словарь. // Под редакцией академиков АН СССР Л.Ф. Ильичева, П.Н. Федосеева. - М.: «Советская энциклопедия», 1983. - С. 454.
7. Энциклопедический социологический словарь. // Под общей редакцией академика РАН Г.В. Осипова. - М.: ИСПИРАН, 1995. - С. 481.
8. Акматалиев А.Т., Нурдинов Б.Ж., Калбердиева М.К. Народные традиции и нравственные ценности личности. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2022. № 7. С. 212-215.